

רו קלטר

רות עמירן ותולדות הארכאולוגיה הישראלית

חיה כץ, 'לא על החרסים לבד חי האדם': הביוגרפיה של רות עמירן, חיפה: פרדס, תשע"ב, 193 עמ'

חיה כץ מגדירה במבוא את נושא ספרה: 'חיה המדעיים והאישיים' של רות עמירן (1914-2005), וחשיבותו של הספר לדבריה בכך שעמירן הייתה חוקרת מרכזית, ושסיפור חייה מקביל במידה רבה לסיפורה של הארכאולוגיה הארץ-ישראלית. הביוגרפיה מבוססת על מסמכים מארכיונים שונים, בעיקר מארכיון המדינה, ומעזבונו של רות עמירן (לבית ברנדשטטר) וכן על ראיונות עם בני משפחה וארכאולוגים.

הביוגרפיה בנויה במתכונת הכרונולוגית המקובלת. בפרק הראשון (עמ' 20-34) המחברת מספרת על תולדות המשפחה ועל עלייתה ארצה, על הולדתה של עמירן ועל ילדותה ונעורותה ביבנאל, שהתאפיינו בחינוך ציוני ובהסתפקות במועט. השאלה המרכזית שהמחברת מנסה להשיב עליה בפרק זה היא מה הוביל את עמירן ללמוד ארכאולוגיה.

בפרק השני (עמ' 35-71) מתוארים לימודיה של עמירן באוניברסיטה העברית (1933-1939) והשתתפותה כסטודנטית בחפירות ג'רישה והעי. עם סיום לימודיה החלה עמירן לעבוד במוזאון שליד האוניברסיטה, ובשנת 1941 התחתנה עם הגאוגרף ולימים ראש החוג לגאוגרפיה, סגן נשיא האוניברסיטה העברית ויושב ראש המועצה המדעית במשרד ראש הממשלה, פרופ' דוד עמירן. בשנים 1946-1948

עבדה באגף העתיקות המנדטורי כאוצרת ב'מוזאון רוקפלר'.

בפרק השלישי (עמ' 73-98) כץ עוסקת בשנים 1948-1954, שבהן עבדה עמירן במחלקת העתיקות הישראלית כמפקחת על מחוז הצפון ואחר כך על מחוז ירושלים. במסגרת עבודתה השתתפה בחפירות, סירה באתרים, טיפלה במוזאונים מקומיים, ועבדה עם נאמני עתיקות, אבל גם המשיכה לעסוק במחקר.

הפרק הרביעי (עמ' 95-124) מתחיל בשנת 1954, אף שעמירן המשיכה לעבוד במחלקת העתיקות עד אמצע 1955. הסיבה לחלוקה זו היא החשיבות הרבה שכץ מייחסת לתכניתה של עמירן לכתוב עבודת דוקטור – בשנת 1954 היא קיבלה פרס מחקר מהאוניברסיטה לשם כך וחופשה ארוכה מעבודה בהמלצת מנהל המחלקה, שמואל ייבין. אבל עמירן לא השלימה את עבודת הדוקטור, ובשנת 1955 עזבה את המחלקה כדי להשתתף

מחקרים בנושא זה, ויש לבדוק למשל מדוע התמקדו ארכאולוגיות בתחומים כמו תולדות האמנות וקרמיקה, אשר כונו בלעג בפי האדונים-הגברים מנהלי החפירות 'חפצולוגיה'. עם זאת כן מציינת שאין ראייה הקושרת את מאבקה של עמירן ישירות לבעיית מגדר.

במספר עניינים אפשר לחלוק על דבריה של המחברת, אך אין בכך לפגוע בערכו של הספר. כן רואה בעמירן דמות טרגית, כי למרות כישוריה הרבים 'לא הייתה בעלת תואר דוקטור ולא הצליחה למצוא משרה שתתאים לכישוריה' (עמ' 168). ייתכן שעמירן הרגישה כך, אולם האם אנו צריכים לראות בה דמות טרגית בגלל משרה זו או אחרת? ראשית, כן מבהירה שאופייה של עמירן היה קשה, וייתכן שתכונה זו השפיעה על מסלול הקריירה שלה, לא פחות מהיעדר התואר האקדמי. שנית, אין ודאות שהשלמת עבודת הדוקטור הייתה מבטיחה לעמירן משרה באקדמיה. באותה תקופה הייתה בארץ אוניברסיטה אחת, המשרות היו מעטות מאוד, והיו עוד מועמדים מוצלחים. הכרתה של עמירן לפרופסור אחרי שהייתה שנה פרופסור אורח בארצות-הברית, כאילו התואר והמשרה אקדמית הם חזות הכול, רק ממעיטה מכבודה. היו לעמירן שנים פוריות רבות, ללא עול כלכלי, היא יצאה לשבתונים בחו"ל וניתן לה שפע זמן למחקר. משרה באקדמיה הייתה מקנה לה אולי חיים נוחים יותר, אבל ספק אם הייתה גורמת לה להיות חוקרת טובה יותר. עמירן גם זכתה להכרה ולהוקרה על מחקריה המעולים והייתה כלת פרס ישראל לשנת תשמ"ב (1982).

עזיבתה של עמירן את מחלקת העתיקות בשנת 1955 הייתה מאורע משמעותי בחייה. לדברי כן ייבין 'בעצם אילץ את רות [...] להתפטר מן המחלקה' (עמ' 108). ייבין העריך את יחנן אהרוני יותר מאשר את עמירן ('איני רואה כל צורך להעלים את העובדה, כי אני מצטער במיוחד על

בחפירות של יגאל ידין בחצור. עם סיומן, בשנת 1960, פנתה לכתבת ספרה על הקרמיקה הקדומה של ארץ-ישראל, ספר שעודנו חיבור יסוד בתחום. במקביל שימשה יועצת בהקמת ביתן הקרמיקה החדשני ב'מוזאון הארץ' בתל-אביב.

בפרק החמישי (עמ' 125-164) כן סוקרת את עבודתה של עמירן כארכאולוגית 'מוזאון ישראל', משנת 1965, וכחופרת העיר מתקופת הברונזה הקדומה בערד. בצדק מדגישה המחברת את חפירות ערד ואת פרסומן כהישג מרכזי, בעוד מעמדה של עמירן במוזאון היה בעייתי. הסיבות המרכזיות לכך היו לא רק הגירעון העמוק בתקציב המוזאון בשנים ההן, אלא גם השאיפה של קובעי הטון בארכאולוגיה – יגאל ידין והמועצה הארכאולוגית בכללותה – למנוע מתן רישיונות חפירה למוסדות לא אקדמיים בחפירות. מעט מאוד נאמר על שני העשורים האחרונים בחייה של עמירן, וחייה כאילו כבו סמוך לצאתה לגמלאות. כן ראויה לכל שבח על התיאור הקולח, על הבהרת הרקע לפועלה של עמירן ועל הצגת המוסדות והאישים הנוגעים לסיפור חייה, וכל זאת בצורה שמתאימה גם לקוראים שאינם בקיאים בארכאולוגיה. עם זאת, ושלא באשמתה, חייה הפרטיים של עמירן נותרים חתומים במידה רבה. כן מדייקת בעובדות, ורק טעות קטנה אחת השתרבבה לה – פנחס פנואל כהנא לא היה 'מנהל מוזיאון ישראל' (עמ' 134). למוזאון היה מבנה ניהולי מסובך. מוקד הכוח היה ב'הנהלה מצומצמת' בראשו טדי קולק; המנכ"ל היה דניאל גלמונד, שישב בראש 'ועדה ביצועית'; הייתה גם מועצה בין-לאומית, ובאגפים השונים היו גופים נוספים. כהנא היה אוצר ראשי של 'מוזאון ברונפמן' (שהיה חלק מ'מוזאון ישראל').

ראשית המחקר ב'הרהורים אחר מעמד הנשים בעולם הארכאולוגי' (עמ' 10), ובהקשר זה כן תוהה על עמירן (עמ' 168). אמנם נחוצים

כתיבת עבודת הדוקטור (עמ' 100), מוכיח שלא זו הייתה הסיבה. אולי הוא קינא בדין. דמותה של עמירן קצת מועצמת לעתים, דבר טבעי בביוגרפיה, ואין בכך חריגה מגדר הסביר. עם זאת יש לציין שארכאולוגים ישראלים שונים יצרו קשרים עם חוקרים בחו"ל בשנות החמישים, ועמירן לא הייתה היחידה (עמ' 91); במחלקת העתיקות עמירן כביכול 'הגדירה' את תפקידם של נאמני העתיקות (עמ' 85), אך בפועל נאמני העתיקות היו יצירה של ייבין, וחלקה של עמירן בעניינם היה משני;⁴ בניגוד לרושם בעמ' 86, כבר בתקופת המנדט חויבה כל הפירה ברישיון, וחוק העתיקות משנת 1978 לא שינה מהותית את מעמד האספנים (גם לא את מעמד נאמני העתיקות, שנותרו מחוץ לחוק); עמירן אמנם השתתפה בוועדת ייעוץ להקמת 'מוזאון ישראל' בשנת 1957, ובה הוצעה תכנית למוזאון לארכאולוגיה כ'מרכז מדעי' הכולל מעבדות וספרייה (עמ' 126), אולם ייבין ומשרד החינוך יזמו כבר בראשית שנות החמישים הקמת קריית מוזאונים בירושלים, ובה מוזאון ארכאולוגי שאמור היה לכלול מעבדות, מחסנים וספרייה, ואף הציגו תכניות מפורטות לכך. בעניין המחבצה הכלקוליתית – כלי חביתי בעל שתי ידיות שאפשר לתלותו במאוזן ולטלטלו – נראה לי שצדק יעקב קפלן (עמ' 95-97). קפלן, ארכאולוג שעבד באזור תל-אביב מטעם העירייה, היה הראשון שמצא כלי שלם כזה ופירשו כמחבצה. עמירן ראתה את הכלים

התפטרתו של ד"ר אהרוני, אבל אני סמוך ובטוח כי לא היתה ברירה בידי לנהוג בדרך אחרת' כתב לשר החינוך כ-7 ביולי 1955¹; אולם הוא לא אילץ את עמירן לעזוב, ואף כתב לה במפורש: 'איש לא כפה עלייך את הדרך בה בחרת ללכת' (עמ' 109). דבריו לעמירן שאין לדעת מהי 'הזדמנות חוזרת או בלתי חוזרת' (שם), רומזים שהיא ראתה בחפירות חצור הזדמנות חד-פעמית, והעדיפה זאת על פני המשך עבודתה במחלקת העתיקות.

אי אפשר להבין פרשה זו ללא הפוליטיקה של הארכאולוגיה באותה תקופה. פרישת עמירן ואהרוני הייתה אות למלחמת חרמה בין אגף העתיקות² לפרופסורים לארכאולוגיה באוניברסיטה העברית וב'חברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה'. מדובר במאבק כוחות על השליטה בארכאולוגיה הישראלית שנמשך כארבע שנים, ושהסתיים בניצחון הפרופסורים מהאוניברסיטה העברית ובפרישתו של ייבין. המועצה הארכאולוגית הראשונה, שהייתה נוחה לאגף העתיקות, קרסה; על חזרבותיה הוקמה מועצה חדשה, ובה היו הפרופסורים דומיננטיים. האגף איבד את השליטה על המוזאון הארכאולוגי שלו, ונמנע ממנו להשתתף בתכנון ובהקמה של 'מוזאון ישראל'. האחריות לשימור ולפיתוח של אתרי עתיקות עברה לידי גופים אחרים, והם החלו לעסוק גם בחפירות ארכאולוגיות. המחלוקת הייתה חריפה כל כך עד שהאוניברסיטה העדיפה לחפור בבית-שערים בלי לבקש רישיון הפירה, רק כדי לא להודות בסמכות האגף, ולמעשה היו החפירות שם בלתי חוקיות.³ הסיבות לסירובו של ייבין לשחרר את עמירן ואהרוני למשך עונת החפירות בחצור עלומות. כץ משערת – וגם אני שיערתי כך בעבר – שאולי הייתה זו קנאה בצעירים (עמ' 108); אבל מכתב שכתב ייבין כמה חודשים לפני עזיבתה של עמירן, ושבו דווקא המליץ בחום לתת לה חופשה ממושכת לצורך

1 אה"מ, גל-44880/13.
 2 מחלקת העתיקות הפכה לאגף העתיקות באותה שנה, והועברה לסמכות משרד החינוך.
 3 R. Kletter, Just Past? The Making of Israeli Archaeology, London 2006, pp. 221-249
 4 R. Kletter, 'The Friends of Antiquities: The Story of an Israeli Volunteer Group and Comparative Remark', *JHSc*, 8 (2008), Article 2, pp. 2-20 (<http://www.jhsonline.org/cocoon/JHS/a079.html>)

שיטה כזאת, אך זה נושא לדיון נפרד. אפילו הנרטיב השחוק על הקמת 'מוזאון ישראל' – שלפיו טדי קולק הקים את המוזאון מכספי תרומות שגייס, שהחזון היה של אנשי 'בצלאל' בראשות מרדכי נרקיס, ושראשית התכנון הייתה בוועדה שהוקמה בשנת 1957, ושעמירן הייתה חברה בה – מופיע שוב (עמ' 125-126). ראשית הקמת 'מוזאון ישראל', ובייחוד ה'מוזאון לעתיקות ולמקרא ע"ש ברונפמן', לא הייתה מתרומה תמימה, אלא מכספי שירות המודיעין האמריקני שתפסה ישראל בשנת 1948, כאשר הקפואה את נכסי הנפקדים הפלסטינים. אפילו את שמו של המוזאון קבעו האמריקנים, שהרי בעל המאה הוא בעל הדעה.⁵ בתחום פוליטי כל כך כמו ההיסטוריה של הארכאולוגיה בישראל אי אפשר לכתוב ביוגרפיה חפה מפוליטיקה; החפות מפוליטיקה כביכול היא עצמה אמירה פוליטית, התומכת בשיח מסוים. טענה זו עלולה לטשטש את ההבדל שבין הנצחה לבין מחקר ביקורתי.

בכל אופן ספרה של כץ ראוי לשבחים רבים, והוא גם פריצת דרך: זוהי הביוגרפיה הראשונה על ארכאולוגי ישראל שכתבה כמחקר. כבר פורסמו חוברות ואף ספרי זיכרון לארכאולוגים, ובהם תיאורים, הערכות ורשימות פרסומים, שכתבו בני משפחה, עמיתים או תלמידים; אבל בכל אלה חסר מבט ביקורתי, ומחבריהם השתמשו אך מעט – לכל היותר – במקורות כתובים (כולל ביוגרפיה אחת על ידין). כאן לפנינו ביוגרפיה שלמה שהיא גם מחקר היסטורי שנעשה בו שימוש בתעודות כתובות בנות הזמן. המפתח להבנת תולדות הארכאולוגיה הישראלית נמצא במחקרים מסוג זה. לפיכך הביוגרפיה המרתקת שכתבה כץ מבורכת והיא תוספת חשובה לחקר הארכאולוגיה הישראלית.

5 קלטר (לעיל, הערה 1), עמ' 90-116.

השלמים שמצא קפלן לפני שכתבה את מחקרה בנושא, וכנראה התבססה עליהם. כץ אינה שוגה בתיאור העניין, אלא רק מזכה את עמירן 'מחמת הספק', וזה כמובן אפשרי.

ביקורתי העיקרית היא שהספר מציג תמונה אידילית של הארכאולוגיה הישראלית, ללא כל ערעור על נרטיבים נורמטיביים. בעצם רק בעיות אישיות מודגשות: דוקטורט או לא, משרה באקדמיה או 'רק' במוזאון. אנו למדים שעמירן הייתה 'ילדה איומה' שלא חסכה את שבת לשונה מאישים וממוסדות והטיחה 'דברים קשים כלפי האוניברסיטה' (עמ' 140) – אבל לא מסופר מה בדיוק היו הדברים. לא מוצגים בספר ההיבטים הפוליטיים של פרישת עמירן ממחלקת העתיקות. אין בספר ביקורת על הלאומיות העזה של הארכאולוגיה בראשית ימי המדינה. האמירה ש'הארכאולוגיה העניקה ביטוי מוחשי לעולם המקראי שאליו שאפה הציונות לשוב' (עמ' 87) אינה נכונה – הציונות לא שאפה לשוב לעולם מקראי, אלא בנתה דימוי של עולם כזה לצרכיה. אנו קוראים כי 'אחת החוויות היפות ביותר מבחינת התורה הציונית המקובלת בידנו' הייתה ביקורה של עמירן בכפר עלמא עוד בטרם 'הותקנו הבתים למגורים' (עמ' 87), אבל אין כל התייחסות לזהותם של בעלי הבתים הללו ולגורלם; הארכאולוגיה הישראלית לא רק חשפה את העבר, אלא העלימה חלקי עבר שלא התאימו לה. חפירות ידין בחצור מוצגות כבסיס לכל הארכאולוגיה הישראלית (עמ' 107), והחפירות הללו אכן היו חשובות, אבל הן נופחו לכדי אגדה בלא להביא בחשבון עניינים רבים שחפירות חצור לא תרמו להם: פרהיסטוריה, שימור, חקיקה ארכאולוגית, ארכאולוגיה קלסית, פיקוח, שימוש במדעים מדויקים ועוד. לדעתי גם הרטוריקה בדבר 'שיטת החפירה הישראלית' שכביכול הומצאה בחצור, ריקה מתוכן – לא הייתה באמת